

СЪЕДИНЕНИЕТО (1885—1886) И ЕВРОПА

Христо Глушков

Четири политически събития формират у съвременника ни днес представата за драматичната българска криза в средата на 80-те години на XIX в. — Съединението, Сръбско-българската война, смяната на княза и скъсването на българо-руските дипломатически отношения. Всяко от тези значими събития оставя траен отпечатък в българското политическо развитие през следващите десетилетия. Революцията в Пловдив през септември 1885 г. трайно привлече вниманието на европейските правителства към българите и техните съседи. Министри и владетели спешно приключваха своите ваканции, изненадани от дързостта на румелийци. Няколко седмици по-късно, въпреки предупрежденията на Великите сили да не се нагърбва с мисията на арбитър между султана и неговия васал — българския княз, крал Милан предизвика войната на Сърбия с българското княжество. Половин година след подписването на мирния договор бе свален от трона княз Александър Батенберг. Изборът на княз Фердинанд и скъсването на българо-руските дипломатически отношения придадоха още по-драматичен характер на българската криза.

Насилственото сваляне на княза не бе прецедент в анализите на новата балканска история. Един бунт в Гърция принуди крал Отон да напусне престола през октомври 1862 г. и точно година по-късно той бе зает от датския принц Вилхелм, който стана гръцки крал под името Георги I. През 1866 г. в Букурещ подобна участ бе имал княз Куза, заменен с немския принц Карол от управляващата в Берлин династия на Хохенцолерните. Превратностите в Сърбия и кървавите разпри между Обренович и Караджорджевич са цяла епопея, но никъде на Балканите не се стига до прекъсване на дипломатическите отношения с някоя от заинтересованите Велики сили. България временно се отдалечи от Русия, обществото се поляризира на русофили и русофоби, а политическите спорове често преминаваха границата на толерантността и ожесточаваха партийното съперничество.

Съединението на Княжество България с автономната провинция Източна Румелия, което промени политическата карта на Балканите, нямаше противници в българското общество. Ако възникваха дискусии, те поскоро се отнасяха до времето на неговото осъществяване. Съединението бе голямата амбиция на строителите на българската държава за обединение на сънародниците им от Мизия, Тракия и Македония в границите на

една държава. Но Съединението засягаше интересите на Османската империя, на съседните балкански страни и на някои от Великите сили, нарушаваше клаузите на Берлинския договор — всичко това придаде европейски характер на кризата.

От сложната плетеница от проблеми, които предизвика делото на съединистите в Пловдив, бих искал да открия два: Съединението като нарушение на Берлинския договор и Сръбско-българската война като първа балканска война. Макар че първите съобщения за събитията в Пловдив през есента на 1885 г. и присъединяването на княз Батенберг към този акт завариха европейските кабинети неподготвени, веднага срещу българите и княза бяха отправени куп обвинения, а европейският печат ги представи като бунтовници, които не се съобразяват с международните договори.

Съединението бе посрещнато войнствено от балканските владетели и министри, които без изключение високо издигнаха глас за компенсация. В Белград обявиха, че сърбите са жертва на една несправедливост. Според сръбските министри българите никога не са се борили за своята независимост и не са страдали за своята свобода като сърбите. „Българите — твърдят те — са галените деца на Европа. Те не се съобразяват с правата на другите и не знаят колко струва свободата на съседните народи.“¹ Българските политически мъже са оприличени на „гъби, изникнали за една нощ“.

В такъв дух са декларациите и на първия министър, и на краля. Гарашанин обявява пред австрийския пълномощен министър Кевенхюлер, че „Берлинският договор сега е невалиден и всеки трябва да действа според интересите си“². По-късно пак той ще твърди многократно, че Берлинският договор е накъсан на парченца. В разговорите си с чужди дипломати и министри крал Милан е още по-категоричен. Той се оплаква, че не би могъл в бъдеще да съществува с Велика България от едната страна и Австрия — от другата, че с основание се е съмнявал в лоялността на княз Александър Батенберг. Имайки предвид българите, крал Милан констатира, че „онези, които създават размирици, се облагодетелствуват, а тези, които остават мирни, се пренебрегват“.

Не по-различен е стилът на гръцкия крал Георги, принуден от пловдивската революция спешно да прекрати обиколката си в европейските столици. Пред австрийския външен министър Калноки, пред крал Милан, с когото се заварват на 20 септември във Виена, пред министри и дипломати той обявява, че щом българският княз може безнаказано и изцяло в своя полза да нарушава Берлинския договор, той и крал Милан се виждат принудени да бранят интересите си, сериозно компрометиращи от авантюристичните постъпки на амбициозния си съсед. Гръцкият владетел предвижда провеждането на мобилизация, в случай че българското движение се разпростре и в Македония. Гръцкият крал пише и по-

слание до Александър III, в което го уверява в искрената дружба на Гърция с Русия³.

Вече завърнал се в Атина, Георги I споделя с английския пълномощен министър Паджет: „Князът на България разкъса Берлинския договор и ако Великите сили се съгласят мълчаливо с това, което става, ще се създаде прецедент, който непременно ще бъде последван от други националности“. В официоза „Проиа“ от 25 септември Гърция се обявява за измамена на Берлинския конгрес, тъй като не е получила нищо друго освен „един нищожен къс земя“⁴. Много активен в обвиненията срещу българите и техния княз е и първият министър на Гърция Делиянис, който заплашва, че ако не се възстанови статукво анте между Княжество България и Източна Румелия, неговото правителство ще бъде в правото си да претендира за промяна и на гръцките граници. Тези намерения принуждават пълномощния министър на Австро-Унгария в Атина да му напомни, че „днес териториалните промени в Европа не зависят от желанията на революционните комитети, а се осъществяват едва тогава, когато една или повече Велики сили се застъпят с цялата си тежест за тях“.

Междувременно, изпаднал в истинска еуфория, крал Милан продължава да сипе обвиненията си срещу българските политици и се оплаква на германския пълномощен министър в Белград, че ако Съединението бъде признато, той трябва да стане васал на България. Поради това сръбският крал заплашва, че или ще търси компенсации, или ще бъде принуден да се откаже от престола⁵. Крал Милан и крал Георги обявяват пред дипломатите на Великите сили, че румелийските събития нарушават равновесието на Балканския полуостров и че техен дълг е да го възстановят. Учудващо е усърдието, с което през есента на 1885 г. те защитават Берлинския договор, тъй като още след неговото подписване през 1878 г. най-шумно изразяват недоволството си от неговите клаузи, които не удовлетворяват достатъчно претенциите на Белград и на Атина.

Естествено обвинения към българите като нарушители на договора и бунтовници отправя и Високата порта. В доклада си до султана за българските събития великият везир констатира, че „Берлинският договор, върху който се опирахме, е сведен до нула чрез обединението на двете Българияи“. В австрийската столица, където може би най-трескаво следят събитията на Балканите през този период, външният министър Калноки също повтаря в срещите си, че Берлинският договор е разкъсан и че оставя „зееца дупка“. Първите съобщения за пловдивската революция заварват английския външен министър в курортното селище Диеп, където по традиция той прекарва своя годишен отпуск. Лорд Солсбъри се обявява против нарушаването на Берлинския договор и дори добавя, че с „удоволствие би наблюдавал незабавното потушаване на бунта от Високата порта“.

В общия хор от обвинения, упреци и осъждания на дръзкия акт на румелийци се включва и френският дипломатически агент в София М.

Флеш. Той е убеден елинофил, склонен е да подценява българите и съвсем не е обективен наблюдател на събитията. Флеш е генерален консул на Франция в Одрин в периода 1878—1881 г. и в докладите си най-често представя турците като мъченици, гърците като потърпевши, а българите като неблагодарни на Европа и агресивни. Съединението от 1885 г. дава възможност на този дипломат за крайни оценки. Той е на мнение, че „особената загриженост на Евпора“ към българите е създала у тях убеждението, че могат „безнаказано“ да нарушават международните договори. В края на един подробен доклад от София Флеш заключава: „Да се допусне това чисто и просто ново и явно нарушение на един толкова тържествен акт от страна на българите — един народ, който дори нямаше заслугата да въстане, за да се опита да извоюва сам освобождението си, би насърчило опасни тенденции, които той вече показва — да поддържа едно прекалено високо мнение за собствената си цена.“⁶

Българското съединение през 1885 г. среща и съчувствие в чужбина — най-вече сред руската общественост и в радикалните издания в Западна Европа. Те изразяваха задоволство от рухването на делото на лорд Биконсфилд и напомняха, че Великите сили трудно достигнаха до общо съгласие за ревизиране на Санстефанския договор. Конгресът в Берлин бе предшествуван от продължителни и драматични преговори между дипломатите на Великите сили, провеждани най-често на четири очи, с което удивително бе повторена атмосферата на недоверие от времето на виенския конгрес (1815 г.). Изминалите шест десетилетия оттогава не бяха направили европейските политически лидери нито по-отстъпчиви, нито пък интересите на държавите им по-малко антагонистични. Всъщност Берлинският конгрес не бе място за съдбоносни решения, тъй като в германската столица само бе узаконено договарянето между големите държави в Европа през пролетта на 1878 г.

Европейските кабинети още по-трудно и по-противоречиво достигнаха до непълното реализиране на Берлинския договор. Високата порта дълго и упорито отказваше да осъществи поправка на границата си в полза на Черна гора и на Гърция, отстъпвайки след безкрайни пазарлъци и заплахи за война. Турското правителство не изпълни обаче чл. 23 от договора, който предвижда осъществяването на реформи в полза на християнското население в Македония и Одринска Тракия. Едва в края на 1881 г. се стигна до изпълнение на повечето от клаузите, записани в Берлинския договор. Но това удовлетворяваше участвувалите в конгреса държави, тъй като техните правителства си даваха сметка, че макар и временно, са отложили разрешаването на конфликтите си с война.

В този смисъл тяхното недоволство през есента на 1885 г. бе логично, тъй като българското съединение нарушаваше едно крехко статукво, установено с Берлинския договор. Кризата, която пловдивските събития предизвикаха, ставаше още по-опасна заради амбициите на българските

съседни да търсят териториални компенсации. За пореден път европейските кабинети бяха изправени пред необходимостта да обсъждат и избера приемливи варианти за разрешаване на кризата, която вещаеше заплаха от голяма война. Но ако в Европа упрекваха българите, то бе единствено за това, че водачите на пловдивската мирна революция не бяха потърсили съгласието на заинтересуваните европейски сили. Всички обективни политици тогава признаваха българския характер на Източна Румелия и временния статут на установеното разделение⁷. Още конференцията в турската столица в края на 1876 г., макар и приключила неуспешно, бе признала преобладаващия български характер на населението на юг от Балкана. Така че със Съединението от 1885 г. към Княжество България се присъединяваше обективно българска територия, призната от мнозинството държавници, дипломати и военни специалисти в Европа.

В същото време Гърция, която нямаше обща граница с България, претендираше за области, намиращи се под директната власт на султана. Това означаваше, че ако Гърция започне война, щеше да бъде изправена пред необходимостта да воюва с Османската империя. Сърбия бе насърчавана от Виена да търси компенсации от България, а Румъния не помалко активно се домогваше до разширение по посока на Южна Добруджа⁸. Тези две княжества шумно претендираха, че са ошетени на Берлинския конгрес — Сърбия от Австро-Унгария с окупирането на Босна и Херцеговина и лишаването ѝ от възможност да установява своето естествено влияние в северозападната част на полуострова, а Румъния от Русия, която върна в своите граници загубената през 1856 г. Бесарабия.

Водачите на пловдивската революция нарушиха Берлинския договор единствено за да се обединят в една държава със сънародниците си, без да търсят предварително съгласието на Европа, която многократно съветваше българските политици да се разграничат от Русия и да създадат една „България българска, а не руска“. Още през ноември 1878 г. в този смисъл с екзарх Йосиф разговаря австрийският посланик в Константинопол граф Зичи. Същите думи слушат и българските пратеници във френската столица от външния министър Фрейсине, от Леон Гамбета и от издателите на големите френски вестници. През 1881 г. на среща във Виена с екзарх Йосиф секретарят на австрийското външно министерство Калай, бивш посланик в турската столица през 70-те години, уверява екзарха, че Австро-Унгария няма да пречи на Съединението, но то „трябва да стане своевременно, за да не бъде компрометирано“⁹.

В разговор с френския посланик Сен Валие, проведен в края на ноември 1880 г., германският канцлер Бисмарк го информира за промяната в отношението на немската дипломация към България. Според него „във Виена започват да мислят, че няма да бъде възможно дълго време да се пречи на обединението на двете Българияи“ и че австрийският външен ми-

нистър Хаймерле се е „примирил с тази перспектива за следващата пролет“¹⁰. Неговата цел е да попречи на съединисткото движение да се пренесе в пределите на Македония и Източна Тракия. И създателят на Берлинския договор лорд Солсбъри намира за „неизбежно“ освобождението на християнските народи на Балканите от господството на Високата порта и дори нарушаването на международните договори. Той обявява, че целта на неговата политика е запазване на турското господство единствено там „където това е възможно по естествен и спокоен път“.

Всички тези декларации, разговори и констатации по българския въпрос през 80-те години свидетелствуват, че дипломати и държавници в Европа бяха убедени в логичността и неизбежността на българското обединение. От своя страна Русия усърдно подготвяше възможностите за премахване на изкуственото разделяне, при все че бе се обявила за стриктно прилагане на решенията на конгреса. И ако съществуваше елемент на изненада от пловдивската революция, тя бе единствено от дързостта на българите да се противопоставят сами, без чужда подкрепа, на волята на Великите сили. Съединението беше действително формално нарушение на Берлинския договор, но обективно то премахна една несправедливост, която отчитаха и неговите създатели в Берлин през 1878 г.

* * *

През есента на 1885 г. за пръв път се сблъскаха открито две балкански държави. Така Сръбско-българската война бе първият военен конфликт между балкански народи, който бе последван от няколко войни за национално обединение, при които България се оказа във война със своите съседи. Възможно ли беше да се предотврати сръбско-българската война от 1885—1886 г.? Впечатляват твърденията на европейските кабинети и техните дипломати, че желаят мир на Балканите и в Европа. Но и при това единомислие им бяха необходими почти шест месеца, за да достигнат до приемливо за самите тях и за Високата порта споразумение. Нееднаквият им подход към малките балкански народи, чийто амбиции се преплитат по твърде сложен начин с интересите на Великите сили, както и сложната политическа обстановка на континента, създадоха условия за един опасен и тревожен прецедент — войната между два славянски народа с почти идентична историческа съдба.

През 1880 г. руският шарже д'афер в Атина Данзас пише в един от докладите си: „Изглежда, че само по един сигнал атиняни, сърби, черногорци и българи ще се хвърлят срещу турците, всеки от своята страна, за да разделят турските сили...“¹¹. Тази прогноза на руския дипломат ще се осъществи след много перипетии едва 30 години по-късно, и то само за няколко месеца (1912 г.). Въпреки положените усилия руската дипломация не успя да обедини за по-продължително време енергията и политическия потенциал на балканските княжества. Русия бе допринесла в най-

значителна степен за освобождаването им и затова най-големият въпрос, който бързаха да си изяснят всички заинтересовани, е дали тя е замесена в пловдивските събития през 1885 г.

Нареждането на царя към руските офицери и военния министър Кантакузин да напуснат българската армия показва, че Русия не е участвувала в подготовката на Съединението и не го одобрява. Но дори и при тези категорични свидетелства тя бе подозирана, че крои нещо. Единственият европейски дипломат, който посреща княз Александър Батенберг при влизането му в Пловдив през септември 1885 г., е руският консулски служител Игелстрьом. Неговата депеша за събитията заварва външния министър Николай К. Гирс и семейството му в Холандия¹², а император Александър III в Дания. В разстояние само на една седмица Гирс е принуден два пъти да посещава княз Бисмарк в имението му във Фридрихсруе — на отиване и на връщане от срещата с царя в Копенхаген.

Българската криза показва по безспорен начин, че основен двигател на руската външна политика е Александър III и че канцлерът Гирс е принуден да се допитва до него и за най-незначителните детайли. По негово настояване в Берлин са събрани руските посланици от Западна Европа, които Гирс информира за позицията на царя и за намеренията на Съюза на тримата императори по българския въпрос. Николай Гирс се завръща в Петербург едва на 11 октомври с убеждението, че Съединението няма сериозна обществена подкрепа в България, тъй като е дело на „луди глави“. Руският външен министър предлага да се свика една „голяма“ конференция и да се отклонят претенциите на малките балкански държави за териториални компенсации. „Ние сме решени да останем на пътя на законността“ — обяснява Гирс пред австрийския посланик¹³.

Опитвайки се да обясни странното поведение на Русия към българите през есента на 1885 г., и особено недоверието към княза, френският военен аташе в Петербург предлага интересна информация на своя министър в Париж. Според него три събития водят до охлаждане на отношенията между царя и българския княз. Първото недоразумение между тях възниква след смъртта на майката на Александър III. Тя е сестра на бащата на княз Батенберг и му завещава 400 хиляди рубли, които той настоява веднага да получи. В Русия неговите искания са преценени като „неподходящи“. През 1883 г. царят повиква на служба в своя двор един от адютантите на Батенберг, който в отговор на този акт нарежда на всички български офицери, служещи в Русия, и на обучаващите се в руски военни училища българи за 24 часа да напуснат Русия. Най-сетне третият и най-впечатляващ сблъсък е след сватбата на Беатрис Английска с брата на княза. В Берлин той се среща с Бисмарк, пред когото декларира готовността си да следва в бъдеще неговите съвети дори ако противоречат на тези, които получава от Русия. Германският канцлер изслушва княза и „чисто и просто“ изпраща неговия Мемоар на министър Гирс¹⁴.

Българските събития съвпадат по време с важни процеси от вътрешнополитическия живот на три от Великите сили — в Англия и във Франция предстоят парламентарни избори, а в Австро-Унгария е обявено свикването на делегациите. В Лондон и в Париж за пръв път са приложени нови избирателни закони, които разширяват значително кръга на избирателите¹⁵. Милиони граждани се явяват пред урните за пръв път и това прави изборните резултати трудно предвидими. Тези току-що привлечени в подстъпите на парламентарната демокрация избиратели естествено се нуждаят от упорита обработка от страна на партийните кандидати. В Англия българският въпрос отново заема важно място в предизборните дискусии.

В речта си, произнесена на предизборен митинг на консерваторите в Нюпорт, Уелс, Солсбъри засяга и „парливия въпрос на деня“ — българското Съединение. Той умело представя като логични зигзагите в позицията си по българския въпрос от 1876 г. насетне и отбелязва, че с Берлинския договор Европа е пожелала развитието на балканските народи да се осъществи естествено и самостоятелно, без чужда намеса. Солсбъри заявява: „Ако България успее да развие в бъдеще силата, характера и качествата на една нация, то тя ще дължи това на грижите, с които Европа е оградила пътя ѝ“¹⁶.

Той обяснява на своите слушатели, че съединена България се различава от Санстефанска България. Що се отнася до нарушаването на договора, историята по неговите думи вече е създала достатъчно прецеденти за видоизменяне на договори само няколко години след сключването им. Общественото мнение в Англия безусловно защитава българската кауза и създава атмосфера, която удивително напомня шумната кампания на Гладстон през 1876 г. Вестник „Пал мал“ обявява „Съединението като първа крачка към премахване на неестественото положение, създадено от Берлинския договор“ и апелира за изгонването на турците от Европа. „Начинът, по който се произнася тук общественото мнение за тези събития — съобщава австрийски дипломат от Лондон, — ще направи за лорд Солсбъри почти невъзможно да предприеме самостоятелни стъпки в подкрепа правата на Турция и за възстановяване на потъпканата част от Берлинския договор дори и да е бил склонен да одобри бързи и енергични действия на Портата“. Това констатира и изпратеният с мисия да пледира в защита на Съединението Иван Гешов, който пише на Евлоги Георгиев: „Всичкият печат тук, както и правителството, са в наша полза. И либерали, и консерватори симпатизират с нас“¹⁷. Солсбъри е склонен да се съобрази със свършения факт и никъде не твърди, че Сърбия трябва да търси компенсации за сметка на България¹⁸.

Френските избори са с не по-малко значение, тъй като е нужно да се определи ясно външнополитическата ориентация на страната след сва-

лянето от власт на известния с колониалните си начинания Жул Фери (март 1885 г.). Външната политика на Франция е за пръв път в центъра на изборните дебати¹⁹. Страната е залята от митинги, декларации, манифести на монархистите и радикалите, които осъждат колониалните авантюри и настояват за провеждане на европейска политика. В такъв момент новините от България предизвикват оправдан интерес, макар че не застават в центъра на общественото внимание.

В уводна статия „Българи и румелийци“ един от най-популярните републикански вестници пише: „Никой поначало не вярва в спонтанността на българското движение. Трябва да се каже, че един малък принц, по произход германец и добре приет от берлинския двор..., е окуражаван от някого“²⁰. А вестник „Фигаро“ пише в коментара си: „Това настояване на сърбите да искат едно увеличение на територията си като компенсация за българското единство заплашва да поднови източния въпрос. Гърция изпраща войски към границата и има основателни опасения за въстание в Македония“²¹.

В отговор на шумните претенции на сръбските и гръцките министри, че е нарушено равновесието на Балканите и че техен дълг е да го възстановят, външният министър Фрейсине изпраща инструкция до френските дипломати в чужбина. В нея той настоява да се внушава благоразумие в Белград и Атина с категоричния мотив, че „не е дадено на една второстепенна държава на Балканите да се поставя на мястото на европейския аеропаг и да се опитва да получи удовлетворение с оръжие“²².

Безспорен интерес в департамента по външните работи в Париж предизвикват докладите на военния аташе в Константинопол полковник Кафарел. Той е специално изпратен на маневрите на българската войска в Шумен в началото на септември 1885 г., а през нощта на Съединението се оказва в Пловдив и става свидетел на румелийската революция. В доклада си от 28 септември наред с описанието на събитията в Пловдив той се изказва много ласкаво за качествата на българските войници. „Засега се ограничавам само да Ви съобщя — пише той, — че отнасям със себе си едно много благоприятно впечатление от българската войска. Тази малка армия..., казано по военному, е една дивизия от руската армия“²³.

Два дни след това Кафарел пристига в София, среща се с княза и с министри, в края на септември е в Белград и спешно е приет от крал Милан. Веднага след това заминава за Букурещ и в средата на октомври се връща в турската столица, където веднага е поканен за разговор от султана и великия везир. Така за малко повече от месец полковник Кафарел обхожда по-големите български градове и три от балканските столици. Единствен от военните специалисти той предвижда победа на българската армия в случай на война²⁴. Неговата информация достига на първо време до ограничен брой политици и висши офицери, които са заинтере-

совани българската криза да не предизвика голяма европейска война с намесата на Русия.

Тъкмо затова докладът на Кафарел от Белград сериозно разтревожава кабинета и департамента по външната политика. Представяйки срещата си с крал Милан, той пише: „Негово Величество говореше с голямо въодушевление за сегашното положение и ни направи едно много войнствено изявление. Анексията на Румелия създавала на България решаваща позиция на Балканския полуостров... Сърбия имала право да действа... и да иска увеличаване на територията си в степен, еднаква с тази на България. Кралят няма да спре движението на войските, докато не се изпълни искането му, и по-скоро би подпалил Европа, отколкото да се откаже от него“.

Подобна информация външният министър Фрейсине получава и от френските дипломати в Белград, София и Константинопол. Агресивната позиция на Сърбия съвсем не се съгласува с плановете му за бързо ликвидиране на кризата от Високата порта, дори и чрез навлизане на нейни войски, предвидено от Берлинския договор. Но след като тази възможност не е реализирана от нерешителния султан Абдул Хамид, Фрейсине се заема енергично да възпира сръбското правителство. Той отправя сериозни предупреждения в Белград, апелира във Виена, търси съдействието на останалите големи държави, представени на конференцията в турската столица. Фрейсине е изключително предпазлив във външнополитическите си начинания, тъй като радикалното обществено мнение във Франция не би приело каквато и да е намеса в българските дела. От друга страна, Франция не само желае да съхрани позицията си на Велика сила, но не може да остане безразлична към съдбата на Османската империя и нейните балкански владения.

Два доклада от турската столица през октомври убеждават Фрейсине, че разрешаването на българската криза трудно ще се осъществи по мирен път. Най-напред полковник Кафарел информира, че турците не са се примирили с изгубването на Източна Румелия и че те не приемат като свършен факт обединението на България. Той предвижда нова война на Балканите, нови турски изстъпления и масови кланета, както и ново движение в Европа в защита на християните на Балканския полуостров. „Изглежда съдбата ни кара още веднъж — пише той — да измением същия път, както през 1876 и 1877 г. Турция няма да издържи един нов удар и този път със сигурност тя ще изчезне от картата на Европа“.²⁵

Кафарел е убеден, че „Ориентът е място на изненадите“ и че е много трудно да се предвидят бъдещите събития. Но той не вижда друг изход освен войната, без да може да прецени кои държави ще се ангажират в нея. Вторият доклад е на френския посланик Ноай, който разглежда Сърбия като най-голямата заплаха за мира. Според него княз Александър е показал лоялността си с напускането на Пловдив и с обещанието, че и

войските му в бъдеще ще се изтеглят от Източна Румелия. „Опасността идва от застрашителното поведение на сърбите — констатира Ноай. — Ако те влязат в българска територия, за да откъснат парче земя, това би било едно отвратително нарушение на международното право. България в нищо не заплашва сърбите, не е засегнала техните интереси, не е проявила никакви враждебни намерения към тях“²⁶.

Общественото мнение във Франция, разочаровано от човешките жертви и от материалните разходи вследствие от колониалните начинания на Жул Фери извън Европа, принуждава Фрейсине да се стреми към максимална предпазливост. Но той създава една дипломатическа формула, която се оказва много трудно приложима — настоява конференцията на посланиците в турската столица да има само законодателна власт, а изпълнителната да се предостави на султана. Всъщност френският кабинет се оказва в сложна ситуация и в желнието си да не допусне изолация на страната все повече приближава позициите си с Русия. Във френското правителство има министри, които апелират да се подкрепи националната еманципация на балканските народи, но „това, което наклони везните в обратна посока, бе единствено и само констатацията на Русия, че се вреди и на френските интереси“²⁷.

В крайна сметка френското правителство подкрепя руската позиция и се отдалечава от съгласуваните действия с Лондон. Фрейсине отхвърля обвиненията, че следва внушенията на Англия и е готов да го покаже чрез публикацията на френската жълта книга. В циркуляр френският външен министър обвинява княз Батенберг, че е забравил това, което самият той, неговата страна и армия дължат на Русия. В същото време руското правителство изразява задоволството си от подкрепата на Франция по балканските въпроси и Гирс пише в инструкцията си до посланика в Париж Моренхайм: „Ние сме очаровани от тази съгласуваност на вижданията между нас и френското правителство и се надяваме, че то ще продължи да действа в съгласие с нас“²⁸.

В обществената структура на дуалистичната империя Австро-Унгария заседанията на делегациите са от съществено значение, тъй като в тях се обсъжда дейността на трите общи министерства — военното, външното и на финансите. Българската криза активизира австрийската дипломация и превръща Виена в естествен център, в който трябва да се решат заплетените балкански проблеми. Във Виена са склонни да приемат Българското съединение, но като се даде компенсация в полза на Сърбия от българската територия. Този план е удобен за Австрия по две причини — запазва се мирът в Европа, а австрийските претенции за територии остават без конкурент. Тези намерения обаче са сринати от Русия, която се обявява за възстановяване на статуквото, тъй като не желае да види балканските владетели ангажирани в този момент с въпроса за териториални компенсации²⁹.

Неуспехът на Калноки и неговите колебания пред Русия са подложени на унищожителна критика от предшественика му на поста външен министър граф Андраши³⁰, който заедно с група депутати настоява за неговата оставка. На 24 октомври Франц Йосиф говори пред делегациите, в които са обединени депутати от австрийския и унгарския парламент. Императорът изразява категорично желание на Балканите да бъдат запазени границите и положението, установено от договорите. Но австрийската позиция е уязвима поради припряността на протезирания от Виена крал Милан. От всички големи европейски столици към Австрия са отправени настоятелни искания да възпира сръбския крал. Дори канцлерът на съюза на Германия княз Бисмарк упреква Виена, че поощрява „войнствения пароксизъм“ на Сърбия.

Естествено Калноки е принуден да се съобрази с тези съвети и затова преминава към директни, но тайни внушения чрез пълномощния министър в Белград Кевенхюлер. Той предупреждава сръбските министри, че ако опитат да наложат своите искания с оръжие, не би трябвало да разчитат на Виена и ще се наложи да поемат отговорността за всички последици. В същото време австрийската дипломация обявява в Белград, че претенциите на Сърбия няма да бъдат изоставени напълно³¹. В секретна инструкция на Калноки от 14 октомври се допуска възможността Сърбия да окупира български територии, под предлог че защитава спокойствието и сигурността на границите си. „Предоставям на Вашия такт да направите така, че това указание да достигне до краля, и то под такава форма, която да запази извън играта този, който дава съвета“ — пише Калноки.

Естествено Кевенхюлер изпълнява нареждането на своя министър и предава на крал Милан указанията на Виена като свои лични констатации. В разговора си с краля той го съветва да не поставя сръбските претенции заедно с гръцките, тъй като е по-разумно да се дистанцират „от неудобното натрапничество на Гърция“. Тази позиция на австрийската дипломация към Сърбия и нейния неподдаващ се на прогнози владетел предизвиква сериозно безпокойство сред умерените политици във Виена. Дори във враждебно настроените срещу Русия среди си дават сметка, че Калноки не залага на сигурна карта и че руското „военно могъщество“ изисква да се положат усилия за предотвратяването на директната война между двете империи.

На 31 октомври Калноки е призован пред делегациите да отговаря на питанието на депутатите относно положението на Балканите. В австрийската столица се пръскат слухове за възможна смяна на Калноки и на руския външен министър Гирс, чието място според мълвата ще заеме посланикът във Виена Лобанов. Едни приписват на Калноки, че е одобрил сръбската мобилизация, а други го обявяват за противник на въоръжена интервенция на Балканския полуостров. По този повод френският

военен аташе във Виена лаконично съобщава: „Политиката на Австро-Унгария по балканския въпрос изглежда много усукана и е трудно да се различат нейните проекти“³². По-нататък в доклада си полковник Дьо Сал отбелязва, че Австро-Унгария не си е изяснила дали Сърбия ще ѝ помогне да балансира руското влияние на Балканския полуостров и дали в подходящ момент Белград няма да се опита да установи собственото си превъзходство в района във вреда на Австрия.

Единствено в Германия българската криза се приема сравнително по-спокойно. За дълго време княз Бисмарк се задържа в семейното си имение във Фридрихсруе, но не изпуска нито един детайл от развитието на събитията. Той предоставя временно ръководството на немската дипломация на сина си Херберт и чрез него стриктно следи изпълнението на указанията си. Канцлерът изучава много грижливо донесенията на дипломати, консули и военни специалисти за цялостната обстановка на Балканите и в Европа. Шефът на немската военна мисия в Турция Фон дер Голц му докладва за намеренията на Високата порта и на султана, при когото той има улеснен достъп. Голц дори изразява готовност да оглави турските войски, които ще се заемат със смазването на пловдивската революция.

Запознат в детайли с дълголетните австро-руски противоречия на Балканите, Бисмарк се опасява от перспективата българските събития да доведат до разпадането на Съюза на тримата императори. Той препоръчва в Петербург и във Виена да разграничат своите политически сфери на влияние и дори им предлага да възприемат като разграничител българо-сръбската граница. Германският канцлер не приема агресивната позиция на сръбската дипломация, но верен на своята природа да се възползува от всяка възможност, за да увеличи престижа на Германия в Европа, е готов да допусне един локален конфликт между Сърбия и България. В донесение до кайзера Вилхелм I от 19 октомври е записано: „Княз Бисмарк е на мнение, че не би било съвсем в ущърб на нашата политика, ако Сърбия и България се сбият. Може би това би било полезно средство да се доведе на практика до абсурд утопията на панславизма, да се противопостави на панславизма славянският сепаратизъм под формата на българо-сръбска борба за надмощие на Балканския полуостров“³³.

Изгубил надежда, че Великите сили ще се договорят за връщане към статукво анте, крал Милан и Гарашанин стигат в началото на ноември до извода, че единствено победата над българите би могла да заздравят трона и кралската фамилия в Сърбия. Коментирайки окаяното финансово положение на страната, Гарашанин двусмислено подхвърля пред английски дипломат — „Един гол човек скача по-далече“, правейки алузията, че Сърбия няма какво повече да губи и че рискът ѝ във всеки случай би могъл да се оправдае. А когато питат крал Милан за чия сметка иска да

се разшири, той без колебание признава: „Защо не за сметка на България“. Той е толкова уверен в победата си, че дори не може реално да прецени възможностите на българската войска и в лично писмо до кралица Наталия очаква да срещне противник „с много слабо качество“⁴⁴.

Очакванията за победа на Сърбия са общи и тя изглежда логична с оглед на по-доброто въоръжение, комплектуване и командване на сръбската армия. В австрийската столица преценяват сръбското превъзходство като толкова ясно изразено, че не се учудват от „паниката, обзела България само от заплахата от сръбска инвазия“. В Русия обявяването на войната се посреща в неправителствените кръгове „с живо чувство на гняв срещу Австрия“ и срещу политиката на външния министър Гирс. Изказват се опасения, че е предстояща повторна окупация на Балканите и компрометиране на резултатите от военната кампания срещу Турция през 1877—1878 г. „Първите успехи, спечелени от сърбите — пише френският военен аташе в Петербург полковник Дьо Серме, — не изненадаха никого, но те накараха да потрепери руското сърце от мисълта, че в един момент, така опасен за тази България, която бяха създавали и наставлявали, една императорска заповед бе отзовала руските офицери от службата им в България“⁴⁵.

Руското общество не одобрява отстъпките, които царската дипломация прави в полза на държавите от Съюза на тримата императори, и в славянофилските среди открито се говори, че Русия не може да очаква вярност от Австро-Унгария и Германия. За да мотивират позицията на правителството и царя, официалните издания подробно коментират решението на българския княз да признае Съединението и нарушаването на договорите. А съдържаната политика на руския цар към съдбата на българите обясняват с миролюбието на Александър III, който бил противник и на военната кампания срещу Турция през 1877—1878 г., своеобразен реванш срещу жертвите, страданията и финансовите сътресения, които войната предизвиква⁴². Макар и предпазливо, либералните издания оспорват враждебността към българския княз с тезата, че е неправилно да се смесва България с Александър Батенберг и неговите съветници³⁶.

Сръбско-българската война се посреща най-емоционално в руската армия, където първите български неуспехи се приемат с примирение, като нещо неизбежно. Затова пък обратът във войната доставя истинско удовлетворение на войници и офицери. „Реакцията, предизвикана от българските успехи, беше жива — докладва Дьо Серме, — руският характер, жаден за похвала, се прояви: чувствуваха нужда да припишат успеха на руските инструктори и дори забравяха българите и техния княз“⁴³⁷.

Намесата на австрийския дипломат Кевенхюлер и спирането на българското настъпление предизвиква истинска буря в панслависткия лагер. Генерал Дурнов, президент на комитета за помощ на славяните, предявя-

ва в реч правото на Русия да бъде покровител на славянските народи. Събранието, на което той говори, посреща с безкрайни овации генерал Игнатиев като създател на Санстефанския договор и генерал Черняев, който е върнал на крал Милан ордена, връчен му за героизма в сръбско-турската война от 1876 г.

Българската криза прави видими дълбоките различия в руското общество относно приоритетите във външната политика на Русия. Единодушно е единствено желанието за мир на Балканите, при все че реалностите вещаят най-мрачни предчувствия за изхода от една нова война и в правителствените среди и сред либералната опозиция. „За руското правителство според политиката, която то следва до сега, едно поражение на княз Александър ще улесни много нещата — съобщава Дьо Серме.—Цялата нация обаче желае успех на княз Александър... Това противопоставяне между желанието на правителството и на нацията показва какъв снаряд Русия си е поставила в краката с присъединяването си към австро-германския съюз“.

На 6 януари 1886 г. по случай Рождество Христово Александър III поканва в зала „Петър Велики“ на зимния дворец в Петербург офицерите, завърнали се от България. Той ги поздравява с успеха, постигнат от техните възпитаници, и отбелязва, че усилията им няма да останат без полза за Русия. Но неговата реч не се публикува в печата и не става достояние на обществеността. Френският военен аташе преценява този епизод като демонстрация на решимостта на царя да се противопостави на английската политика на Балканите.

Успехите на младата българска армия се коментират с известна изненада и във Виена. Офицерите от австрийския генерален щаб усърдно изучават военната кампания „с оглед да извлекат полезна информация“. А в доклади на двама френски офицери — военните аташета във Виена и Петербург — се сравнява положението, в което се оказват младите български офицери след отзоваването на руските инструктори, с обстановката във Франция през пролетта на 1792 г. Тогава офицерите-роялисти масово дезертират при австрийци и пруси, а освободените от тях места са заети от неопитни офицери, някои от които дори без специално образование. Но на 20 септември 1792 г. те изумиха монархическа Европа с победата си при Валми. Дьо Серме сравнява младите български офицери с героите на Франция от времето на Първата република Ожеро, Султ и Масена³⁸.

* * *

Съединението на Княжество България с Източна Румелия и победата на българската армия във войната срещу Сърбия през 1885 г. показаха нагледно, че България може да брани своята самостоятелност наравно с останалите балкански народи. С успехите на своята армия през 1885 г.

според австрийски дипломат България се нареди сред самостоятелните държави независимо от номинално васалното си положение. Сърбия бе обявена за агресор и Великите сили не приеха исканията на Белград и Атина за териториално разширение. В големите европейски столици те обсъждаха българската криза в субективните рамки на собствените си цели, намерения и амбиции, което за дълго време попречи на изработването на колективно приемливо решение.

Англия започна с решително неодобрение на българското движение, бързо промени позицията си и явно покровителствуваше княз Батенберг и съединистите. Френската дипломация се люшкеше в реверанси ту към Англия, ту към Русия и единственото категорично в позицията на Фрейсине бе неодобрението на руската политика относно българския княз. Бисмарк отново бе замислил уловки за ангажирането на Русия по-плътно на Балканите с идеята си царското правителство да окупира със свои войски България и да възстанови властта на султана в Източна Румелия. Тази примамлива наглед за царя възможност вещаеше в перспектива загубата на доверие и политически авторитет сред българите.

Парадоксите на официална Русия по отношение на българските събития най-ясно личат в думите на канцлера Гирс: „Не можем да кажем какво желаем, тъй като не желаем княза“. В Сърбия крал Милан обявява един последен аргумент — грижата за честта му — и настоява Виена да направи избор между него и българския княз. След войната обикновеният сърбин вече гледа с огромно подозрение към Австро-Унгария, чието влияние в страната, както и руското в България, е сериозно накърнено. Предчувствайки опасните последици от временните решения на българската криза, известният френски славист Луи Леже завършва предговора към книгата си „България“, издадена в края на 1885 г., с предупреждение: „Нека Европа бъде внимателна, защото да се спре възходът на един християнски народ към прогреса и свободата, ще означава да се извърши голяма грешка и да се подготви в бъдеще една дълга серия от смутове и революции“³⁹. Днес всеки има възможност да преценява ефективността на взетите тогава решения от разбунтувалите се българи и желаещата мир Европа.

БЕЛЕЖКИ

¹ Hugonnet, Leon. *Chez les Bulgares*. Paris, 1888, p. 23.

² Съединението на Северна и Южна България и сръбско-българската война. Дипломатически документи. 1885—1886, С., 1989, с. 71, Доклад на Кевенхюлер от Белград, 19.IX.1885.

³ Кирияпина, Н. С. Балканы и Проливы во внешней политики России в конце XIX века (1878—1898). 1994, с. 50—51.

⁴ Съединението..., с. 121—122, Доклад на Траутенберг от Атина, 27.IX.1885. На Берлинския конгрес на Гърция се дава правото да получи Тесалия (до р. Пе-

ней) и Епир (до р. Каламас), без да бъде записано в решенията на конгреса. Високата порта отказва да преговаря директно с Гърция и след настоятелната намеса на участвувалите в конгреса държави Атина получава поправка на границата си с Турция.

⁵ Съединението..., с. 115 — 117, Доклад на Брай от Белград, 26.IX.1885. Четейки този доклад, канцлерът Бисмарк е написал в полето срещу този пасаж с изявленията на сръбския крал пренебрежителното „пастир на свине“.

⁶ Пак там, с. 170, Доклад на Флеш от София, 6.X.1885. Вж. и Archives du Ministère des Affaires étrangères, Correspondence politique. Turquie, Andrinople, t. 3 (1878—1880), p. 349, 30.IV.1880.

⁷ Leger, Louis. La Bulgarie. Paris, 1885, p. XIII. Луи Леже пише: „Българите не искат, както гърците или сърбите, да им се присъедини една нова територия или да се пристъпи към едно ново разчленяване на Турция“. Той предвижда, че при първа възможност „България, Румелия и Македония ще се обединят“, Louis Leger, La Save, le Danube et le Balkan. Paris, 1884. Мнението на Солсбъри вж. в сб. Освобождение Болгарии от турского иго, т. III, Москва, 1967, с. 350.

⁸ Стателова, Е. Балканските държави и българското Съединение. — Военно-исторически сборник, 1985, № 4, с. 107; Попов, Ж. Румъния и Съединението. — Исторически преглед, 1993, № 3, с. 78 и сл.

⁹ Български екзарх Йосиф I. Дневник, С., 1992, с. 110.

¹⁰ Document diplomatiques français, t. III, doc. 307, p. 278, 29.XI.1880; Попов, Р. Балканите в системата на военнополитическите блокове и съюзи на империалистическите сили (1878—1908). — В. Сборник в чест на проф. Христо Гандев. С., 1985, с. 318.

¹¹ Кипяпина, Н. С. Цит. съч., с. 19.

¹² Jelavitch, V. L'ambassade russe à Paris, 1881—1898. Les memoires de Nicolas Giers. — Revue canadienne d'études slaves, vol. I—II, 1967—1968; Вж. превод на този епизод от спомените в сп. Епохи, В. Търново, 1995, кн. 3—4, с. 189.

¹³ Съединението..., Доклад на Волкенщайн от Петербург, 12.X.1885, с. 199. Димитров, И. Преди 100 години. Съединението. С., 1985, с. 176 и сл.

¹⁴ Etat major de l'armée de terre, Service Historique, Attaches militaires, Russie, 7 N 1470, doc. 219; 25.X.1885; Вж и доклада на Бигелебен от София до Калноки, 5.V.1885, в България, в австро-унгарските дипломатически документи, 1879—1885, т. I, С., 1993, с. 485—487.

¹⁵ Вестник Европы, 1885, № 11, 1.XI.1885, Иностранное обозрение, с. 418 и сл.

¹⁶ Съединението..., Доклад на Хегенмюлер от Лондон, 8.X.1885, с. 185—7.

¹⁷ Стателова, Е. Иван Евстратиев Гешов. С., 1994, с. 54; В друго писмо до М. Гешова от Лондон той пише: „...лейди Странгфорд, която е станала и тя върла съединистка, както и всички англичани“. — Иван Ев. Гешов. Лична кореспонденция, С., 1994, с. 80—81.

¹⁸ Докладите на Хегенмюлер от 29 и 30 септември 1885 г. са неправилно интерпретирани в книгата на Вучковић, Војислав. Дипломатска историја српско-бугарског рата (1885—1886). Београд, 1956, с. 15. Вж. на български език същите доклади в Съединението..., с. 138—140. Никъде Солсбъри не обявява пред Хегенмюлер нуждата от компенсации в полза на Сърбия за сметка на България.

¹⁹ Guillen, P. L'expansion, 1881—1898, Paris, 1984, p. 113.

²⁰ La Petite Republique Française, le 24.IX.1885.

²¹ Le Figaro. 1.X.1885.

²² Съединението..., с. 211, Телеграма на Фрейсине, 15.X.1885.

²³ Etat major de l'armée..., 7 N 1645 Turquie, 28.IX.1885.

²⁴ Hugonnet, L. Op. cit., p. 124.

²⁵ Etat major de l'armée..., 7 N 1645, 17.X.1885.

²⁶ Съединението..., с. 235, Доклад на маркиз Дьо Ноай от Константинопол, 21.X.1885. Вж. и Дамянов, С. България във френската политика. С., 1985, с. 116 и сл.

²⁷ Архив внешней политики России, фонд 187, Посольство в Париже, оп. 524, дело 1258, л. 306—310, Доклад на Моренхайм, 13.12.1885.

²⁸ Пак там, Гирс до Моренхайм, л. 266, 8.12.1885.

²⁹ Стателова, Е., А. Пантев. Съединението на Княжество България и Източна Румелия през 1885. С., 1985; Стателова, Е., Р. Попов, В. Танкова. История на българската дипломация, 1879—1913, С., 1994, с. 61.

³⁰ Густав Калноки (1832—1898) е роден в Моравия, но семейството му до средата на XVIII в. е живяло в Трансилвания. Той постъпва в армията на 17 години с намерение да направи военна кариера. По това време кавалерията е бастион на австрийската аристокрация. Служи в армията само пет години. Разочарован, през 1854 г. се ориентира към дипломацията. Прекарва 11 години в Лондон като секретар на австрийското посолство. Франц Йосиф, който лично чете докладите от посолствата в чужбина, е впечатлен от неговите анализи и настоява да бъде назначен за пълномощен министър във Ватикана. На този пост Калноки влиза в конфликт с външния министър Андраши и си подава оставката. Отново с намесата на Франц Йосиф през 1878 г. е назначен за посланик в Русия. Това е важен пост и обикновено трамплин за титуляр във външното министерство. През 1881 г., след смъртта на Хаймерле, Калноки е назначен за външен министър и остава на този пост до 1895 г. Привърженик е на политиката на сътрудничество с Германия.

³¹ Съединението..., с. 205—206, Телеграма на Калноки, 14.X.1885. В един разговор с руския посланик във Виена Лобанов относно възможните компенсации на Сърбия Калноки изтъква аргумент това да стане за сметка на България: „...областта, заключена приблизително между Митровица, Прищина, Призрен и Дяковица, която сърбите още наричат Стара Сърбия, не би им подхождала, защото всички сърби, които някога са я обитавали, са емигрирали в Австрия през последния век и по тези краища имало само арнаути и мюсюлмани албанци. Според него именно в посока към София би могла да се разшири сръбската граница, като се присъедини към Сърбия българският окръг на Трън и може би на Брезник“, Пак там, с. 221, Доклад на Лобанов от 19.X.1885.

³² Etat major de l'armée de terre..., 7 N 1125 Austrich-Hongrie, doc. 81; 15.X.1885.

³³ Съединението..., с. 224, Доклад на Херберт Бисмарк, 19.X.1885.

³⁴ Војислав Вучкович. Цит. съч., с. 47.

³⁵ Etat major de l'armée..., Russie 7 N 1470, doc. 223, 10—22.XI.1885.

³⁶ Вестник Европы, 1886, № 1, с. 417.

³⁷ Etat major de l'armée..., 7 N 1470, Russie, doc. 224, 25.XI—7.XII.1885.

³⁸ Пак там.

³⁹ Leger, Louis. La Bulgarie, p. XVIII.